

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՑԻՈԼՈԳ

Փիլիսոփային մի կողմը թողնենք և դիմենք սոցիոլոգին, հասարակագետին:

Բնազանցական ու բնափիլիսոփայական սպեկուլեացիաներով հարուստ է մարդկութիւնը, այնինչ քչերն են մեծ հանճարներից լրջօրէն զբաղուել մարդկային հասարակութեամբ, նրա էութիւնով, նրա աստիճանական զարգացման օրէնքներով:

Անմիջական վարպետութեամբ Հերբերտ Սպենսեր միացընում է իր մէջ՝ մեր տեսութեան ճակատին դրուած երկու տիտղոսները: Երկուսն էլ կազմում են նրա հռչակն ու հմայքը: Իբրև սոցիոլոգ, նա հիմնեց շկոյա և ունեցաւ հետևողների ու երկրրպագուների լէգիօններ: Այսօր ևս, չնայած որ արդէն բաւականաչափ հնացել, մաշուել են նրա հիմնական հայեցակէտերը, Սպենսերի ճշդող հեղինակութիւնը, իբրև սոցիոլոգի, տակաւին զգալի է գիտական աշխարհում:

Սոցիոլոգիան մի նորարդըջ գիտութիւն է, և նրա նիւթը՝ վերին աստիճանի կնճռոտ: Նա ընդգրկում է մարդկային բոլոր հասարակութիւնները՝ տարբեր տեղերի և ժամանակների: Նա ուսումնասիրում է հաւասարապէս մեծ հետաքրքրութեամբ՝ և՛ ամբրիկական՝ կարմրամորթներին, և՛ աֆրիկական ու աւստրալիական վայրենիներին, և եւրոպական հին ու նոր քաղաքակրթութեան պատկանող ազգերին:

Բարձր, առաջադէմ հասարակութիւնները ճանաչելու համար՝ անհրաժեշտ է ծանօթանալ նախապատմական վայրենի ու բարբարոս համայնքների հետ, որովհետև նրանց վայրենութիւնից ու բարբարոսութիւնից է առաջացել մեր քաղաքակրթութիւնը:

Սոցիոլոգիան առանձին ուշադրութեամբ ուսումնասիրում է հասարակական «սկզբնաւորութիւնը» (les origines). ընտանիք, սեփականութիւն, իրաւունք, կառավարութիւն, պետութիւն,

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1.

կրօն, բարոյականութիւն և այլն,—այդ բոլորի ծագումն է փնտտում և աշխատում է բացատրել նրանց աստիճանական զարգացումը կամ էվոլյուցիան: Մարդկային նախնական հորդաներից նա բարձրանում է մինչև քաղաքակրթութեան գագաթնակէտը, քննելով հասարակութիւնները առանձին-առանձին, իրանց ֆիզիքական ու սոցիալական միջավայրերում, իրանց աճման ու զարգացման պրոցէսում, ապա քննում է բոլոր այլազան հասարակութիւնները իրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ, սահմանում է նմանութիւններ և այդ համեմատական ուսումնասիրութիւնից աշխատում է սինթէզ անել, դուրս բերել ընդհանուր օրէնքներ, որոնք ղեկավարում են համայն մարդկութեան էվոլյուցիան:

Օրէնքներ մշակել, բաց անել այն, ինչ որ կոչւում է պատմաառականութիւն երևոյթների մէջ, դա առաջին պայմանն է գիտութեան ամեն մի ճիւղի. գիտութիւնը միայն դրանով է գիտութիւն: Դժուար է ասել, թէ իրագործուած լինի սոցիօլոգիայի այդ հիմնական ձգտումը՝ դուրս բերել մարդկային էվոլյուցիայի ընդհանուր օրէնքները: Սոցիալական աշխարհում երևոյթները աւելի բարդ են, քան բնութեան մէջ, այդ պատճառով սոցիօլոգիայում այնպէս դիւրութեամբ չեն մշակւում օրէնքները, ինչպէս բիօլոգիայի, կամ ֆիզիկայի ու քիմիայի մէջ:

Նրբ մենք ասում ենք՝ ձգողութիւն՝ (attraction) հասկանում ենք մի երևոյթ, որ ինքն իրան հաւասար է ամեն տեղ և ամեն ժամանակ. նա իշխում է նոյնութեամբ տիեզերքի բոլոր ծայրերում, նա օրէնք է: Նոյնպիսի օրէնքներ են բիօլոգիայի մէջ գոյութեան կրիլ իրողութիւնը, ժառանգականութեան ու յարմարման երևոյթները և այլն:

Որքան դժուար է գտնել մի այնպիսի օրէնք, որի զօրութիւնը տարածուէր համայն մարդկութեան և նրա առանձին ընտանիքների վրայ: Նրկրագնդի երեսին սփռուած անթիւ մարդկային համայնքները իրանց աշխարհագրական միջավայրերով, ցեղական-ազգայնական առանձնայատկութիւններով, մտաւոր, բարոյական, քաղաքական և այլ պայմաններով՝ այնպիսի մեծ ալյազանութիւն են ներկայացնում, որ նրանց բոլորի համար զարգացման ընդհանուր օրէնք գտնելը առաջին հայեացքից թւում է երազ, ուտոպիա:

Աւելացրէք և այն՝ որ հասարակական երևոյթների ուսումնասիրութիւնները առհասարակ սուբեկտիւ են լինում. սոցիօլոգների մէջ գրեթէ միշտ դեր են խաղում անհատական որոշ համակրանքներ ու հակակրանքներ կամ որոշ շահեր՝ ազ-

դայնական, դասակարգային, կուսակցական՝ որոնք դժուարացնում են անաչառ, օրեկտիվ ուսումնասիրութեան գործը:

Նկարագրել պաղ ու անտարբեր կերպով տիեզերական երևոյթները, աստղաբաշխական, երկրաբանական յեղաշրջումները, անասնական աշխարհի գոյութեան աւերիչ կռիւները և այլն—դիւրին բան է: Բայց նոյն չափով սառնասիրտ մնալ ի տես մարդկային պատմութեան արհաւիրքների, դարաւոր բնաջնջող պատերազմների ու արիւնհեղութիւնների, ստրկութեան և ծովածաւալ թշուառութեան, մասսային հարստահարումների, սովի, բռնակալական սարսափների, ժողովրդային արիւնահեղ բռնկումների, որոնք, աւանդ, սկզբից մինչև վերջ լցնում են նախապատմութեան և պատմութեան էջերը, նկարագրել այդ բոլորը անդամահատող անատոմիստի անխռով հանդարտութեամբ—գրեթէ անհնարին է:

Ահա թէ ինչու այնքան դժուարին է սոցիոլոգի պաշտօնը, և ահա թէ ինչու սոցիոլոգիան, իր հիմնադիր Օգիւստ Կոնտի արտայայտութեամբ, հանդիսանում է ամենակնճոռոր գիտութիւնների երկրածիգ սանդուխքի վրայ:

Սպենսերն անգամ իր հսկայածաւալ ու օրեկտիվ ուսումնասիրութիւններով, իր գիտական հազուագիւտ դիսցիպլինով չկարողացաւ խուսափել մարդկանց դատաստանից.—նրան հռչակեցին բուրժուազիայի սոցիոլոգ, իշխող դասակարգի շահերի փաստաբան:

Մարդիկ աւելի ևս հեռու գնացին և դասակարգային շահերի անգիտակից ջատագով գտան նոյնիսկ յանձին Սպենսերի մեծ ուսուցչի՝ աշխարհահռչակ բիւրոգ Դարվինի: Այդ կարծիքն էին յայտնում 1877 թուին, մի տաք բանակուռի մէջ, գերմանացի երեք հռչակաւոր բնագէտներ՝ Վիրխով, Հէկկել և Օսկար Շմիդտ:

Բնագիտական թէօրեաներն էլ կարճիկ են, ընթերցող, խըրախուսել մէկ կամ միւս սոցիալական դասակարգի շահերը... Որքան տարօրինակ է թւում այդ: Այնուամենայնիւ, այդպէս պնդում էին երեք մեծանուն գիտնականները: Վիրխով, որ մինչև վերջը մնաց հակադարվինեան, յայտարարում էր, որ դարվինիզմը, մարդու ծագման վարդապետութիւնը ուղղակի առաջնորդում է դէպի հաւասարութեան վտանգաւոր թէօրեաները: Հէկկել և Շմիդտ պնդում էին ընդհակառակը, որ եթէ դարվինիզմին կարելի է վերագրել որևէ քաղաքական-սոցիալական տենդենցիա, ապա այդ վերջինը կարող է միայն լինել արիստոկրատական, երբէք ուսմկավարական:

Դարվինիզմը, ասում է Հէկկել, բացարձակապէս յայտա-

բարում է, որ անհատների հաւասարութիւնը անկարելի է և երազական, որ նա գտնուում է կատարեալ հակասութեան մէջ այն անհրաժեշտ անհաւասարութեան հետ, որ գոյութիւն ունի իրօք ամեն տեղ:

«Ինչպէս անասնական, այնպէս էլ մարդկային հասարակութեան մէջ, երբեք չեն կարող հաւասար լինել՝ ոչ իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, ոչ բարիքներն ու վայելքները... Ընտրողութեան թէօրիան ուսուցանում է, որ մարդկութեան կեանքում ևս,—ինչպէս բոյսերի ու կենդանիների մէջ—միշտ, և ամեն տեղ, միմիայն մի չնչին, առանձնաշնորհեալ փոքրամասնութիւն կարողանում է ապրել ու զարգանալ, այն—ինչ՝ ահագին մեծամասնութիւնը ընկճւում ու կորսւում է շատ թէ քիչ վաղաժամ:

«Դաժան, անողորմ գոյութեան կռիւը», որ աւերածներ է անում ամեն տեղ շնչաւոր ընութեան մէջ, ապրող էակների այդ յաւիտեանական ու անագորոյն մրցակցութիւնը անժխտելի մի իրողութիւն է. մի փոքրիկ թիւ միայն—ամենից ուժեղները կամ ամենից աւելի ընդունակները, յարմարութիւնները—կարողանում է յաղթականօրէն տանել այդ մրցումը...»

Մոայլ, յոռետես եզրակացութիւններ...

Սպենսերն ևս, որ վաստակել է «Մոցիօլոգիական Դարձիւն» անունը՝ յանգում է այդ դաժան եզրակացութիւններին. էվոլիւցիայի, պրոգրէսի ճանապարհը ողողւած է եղել և պիտի լինի միշտ մարդկային արտասուքով... Պիտի լինի միշտ ահեղ մրցակցութիւնը մարդկանց աշխարհում և պիտի լինին միշտ յաղթողներ ու յաղթուողներ...

Բարեբախտաբար, այդ եզրակացութիւնները չեն համապատասխանում իրականութեան: Դարվիւնը ինքը այլ կերպ էր մտածում, երբ հարցը վերաբերում էր մարդկային աշխարհին: Այնտեղ, մենք կը տեսնենք, որ բացի մրցումից, գոյութեան կռուից՝ ուրիշ համազօր գործօններ են հրապարակ դալիս, որոնց շնորհիւ, թոյլերի և հարստահարութեան լեզիօնները փոխանակ ընկճուելու և չքանալու, կազմակերպւում են ի մի հզօր, անպարտելի բանակ՝ ապագայի նուաճման համար...

Յամենայն դէպս, Սպենսերի, Հէկկէլի և ուրիշ դարվիւնեան մտածողների այդ պեսիմիստ եզրակացութիւնները իրաւունք չեն տալիս մեզ, մի կարգ ուղղափառ մարքսիստների պէս, ժխտել նրանց մեծ գիտական արժէքը և թեթև սրտով յայտարարել, թէ՛ «ժամանակակից գիտութիւնը՝ բուրժուազական է»:

Դառնանք Սպենսերին:

«Սոցիալական Դարվին» — աջող է որակումը: Դարվինի թէօրիայով ներշնչուած նա հիմնեց դրական, պոզիտիվ սոցիոլոգիայի շէնքը, դուրս բերեց մարդկային հասարակութիւնը տարտամ հասկացողութիւնների աղջամուղջից և որոշեց նրա տեղը տիեզերական զարգացման դրամայի մէջ:

Մինչ այն՝ մարդիկ ընդհանրապէս տեսնում էին հասարակական էվոլյուցիայի մէջ կամ աստուածային մատը, կամ հերոսների և զօրավարների կամքը, կամ կլիմաների, միջավայրերի ազդեցութիւնը, կամ գաղափարների, մեծ մտածողների ուժը: Ֆատալիստներն էլ համարում էին ամբողջ պատմութիւնը մի տեսակ պատահար, ճակատագրի, Fatum-ի մի գործ:

Հասարակական երևոյթները ընդլծեան մէջ են և ուրեմն ենթակայ տիեզերական դէտերմինիզմին: Դարվինի թէօրիայով արդէն վտարուած էին մետաֆիզիքական աւանդութիւնները, որոնք մարդկութիւնից ստեղծում էին մի ջոկ աշխարհ, բընութիւնից դուրս, բոլորովին տարբեր կենդանական աշխարհից: Արդէն հաստատուած էր, որ մարդ-էակը կապուած է մանրիկ մոնիւրների հետ՝ օրգանիզմների մի երկարաճիգ, անընդհատ շղթայով, որ նա վերջին աստիճանն է մի շարունակական էվոլյուցիայի, որ սկիզբն է առնում պրոտոպլազմային նախնական զանգուածից:

Դա մի անժխտելի ճշմարտութիւն էր, համաշխարհային մտքից սրբագործուած և էվոլյուցիօնիզմի անուշով որակուած: Դա մի կարգինալ ճշմարտութիւն էր ոչ միայն բիօլոգիական գիտութիւնների, այլ և սոցիօլոգիայի համար, մանաւանդ ճախապատմական սոցիօլոգիայի՝ համար, քանի որ այնուհետև մարդիկ ընականաբար սկսեցին որոնել հասարակական այլ և այլ երևոյթների արմատները անասնական կեանքում: Սակայն պէտք է ասել, որ այդ որոնումներն էլ որոշ սահման ունին. մի կարգ գիտնականներ շատ յափշտակուեցին նրանցով և տրամադիր են ժխտել սոցիօլոգիայի ու հոգեբանութեան գոյութիւնը, իբրև ինքնուրոյն գիտութիւնների, յայտարարելով նրանց որպէս բիօլոգիայի ճիւղաւորութիւններ:

*
*
*

Սպենսերը ևս բիօլոգիայով յափշտակուողներից էր, բայց նա այնքան հեռու չգնաց: Մեթոդը, որով նա ղեկավարում է իր հետազօտութիւնների մէջ, էթնոգրաֆիական է, ցեղագրական: Նա շահագործում է այն անհամար փաստերը, որ մատա-

կարարում է ժամանակակից վայրենի ցեղերի՝ ուսումնասիրութիւնը:

Իր «Սոցիոլոգիական սկզբունքներ» համարեա ամբողջ առաջին հատորը Սպենսեր նուիրում է նախաամարդու ուսումնասիրութեան. ոչ մի ուրիշ գիտնական չէ ներկայացրել այնքան իմաստալի մի նախապատմական սոցիոլոգիա: Ժիշտ է, մեր հեղինակը աշխարհաշրջիկ ճանապարհորդութիւններ չէ արել, ինչպէս Տայլոր, Լըբրոկ, Մաքս-Միլլէր և այլն. նա միմիայն շահագործել, սխտեմի է վերածել նրանց տուած վկայութիւնները վայրենիների մասին. նա կառուցել է սոցիոլոգիայի շէնքը իր առանձնասնեակում... Այդ զարմանալի մարդը բիւլոգիական գիտութիւններով ևս (կենդանաբանութեամբ, սաղմագիտութեամբ, ֆիզիոլոգիայով և այլն) երբէք մասնագիտորէն չէ զբաղուել, նա երբէք չէ աշխատել լաբորատորիաներում և այնուամենայնիւ, նրա գիտողութիւնները այդ բաժիններում դեռ այսօր ևս մեծ արժէք են ներկայացնում գիտական աշխարհին:

Ուշի ուշով և տարածութեան վրայ դիտում է Սպենսերը վայրենիներին, ըննում է նրանց՝ իրանց ֆիզիքական, մտաւոր ու հոգեկան արտայայտութիւնների մէջ. և այդ նախնական ընութեանց յատկութիւններով նա բացատրում է վայրենի ցեղերի մէջ գոյութիւն ունեցող հասարակական հաստատութիւնները, որոնք յետոյ, պատմութեան ընթացքում աստիճանաբար զարգացել են էվոլյուցիայի օրէնքների համեմատ:

Նախ անհատներին է նա ուսումնասիրում, հասարակական այդ «միաւորներին» իրանց բոլոր կողմերով, ապա և քննում է այն երևոյթները, որոնք բոլրում են այդ միաւորների փոխադարձ շփումից, նրանց համերաշխ գործակցութիւնից:

Որքան բարդ ու բազմազան են այդ երևոյթները... Ընտանեկան կազմակերպութիւն, քաղաքական կազմակերպութիւն, կրօնական-կղերական կազմակերպութիւն, լեզու, արուեստ, պիտութիւն և այլն—հասարակական կեանքի այդ բոլոր տարրերը աղդում ու փոխաղդում են յաւիտենապէս, և սոցիոլոգիայի նպատակներից մինն է՝ ցոյց տալ, թէ ինչպէս այդ անվերջ ալլազանութիւնից առաջ է գալիս մի ներդաշնակ ամբողջութիւն, որ մենք անուանում ենք հասարակութիւն:

Ի՞նչ է մարդկային հասարակութիւնը...

Սպենսեր պատասխանում է, որ դա անհատների մի ագգրեգատ է (agregat, շեղջակոյտ), բայց ոչ պատահական, առանց յարակցութեան ու յարատեւութեան: Հասարակութիւնը մի կոնկրետ էակ է, որ ապրում է ամբողջ սերունդներ ու նոյնիսկ

դարեր շարունակ: Նա մի կենդանի իրականութիւն է, մի մարմին, օրգանիզմ, նման բիօլոգիական օրգանիզմներին:

Եւ Սպենսեր երկարօրէն համեմատում է երկու հասկացողութիւնները, հասարակութիւնը և օրգանիզմը (խօսքը անհատական բարձր տեսակի՝ օրգանիզմի մասին է, մի մարդու կամ բարձր կենդանու), սահմանում է նրանց մէջ բազմաթիւ նմանութիւններ, անալոգիաներ:

Հասարակութեան և օրգանիզմի նմանութեան գաղափարը պատկանում է իսկապէս Ֆրանսիացի Օգիւստ Կոնտին, որ առաջին անգամը մտքերից սոցիոլոգիան զիտութիւնների շարքը, իրրե կնքնուրոյն մասնագիտութիւն:

Սպենսերը տուեց այդ գաղափարին ընդարձակ զարգացում և կիրառութիւն: Հասարակութիւնը օրգանիզմ է, ասում է նա, և օրգանիզմն էլ հասարակութիւն է: Մարդուց սկսած մինչև անասնական սանդուխքի ամենաստորին աստիճանները՝ կենդանի էակները ներկայանում են մեզ բարդ ագրեգատների ձևով, կազմուած անհամար բջիջ—անհատներից ու օրգաններից: Այդպէս է ուսուցանում Վիրխովի հոչակաւոր բջիջային թէօրիան:

Որտեղ են սակայն նմանութիւնները, ինչ առնչութիւն կայ մի մարդկային հասարակութեան և մի կենդանու կամ մարդու միջև: Սպենսեր պատասխանում է, որ երկուսն էլ աճում են, թէ հասարակութիւնը և թէ անհատական (մարդու կամ կենդանու) օրգանիզմը: Եւ աստիճանաբար աճելով՝ երկուսն էլ ստանում են միշտ աւելի ու աւելի կատարեալ կերպարանք:

«Ստորին կարգի մի էակ կամ բարձր կենդանու մի սաղմ գրեթէ բոլորովին հոմոթէն է, միապաղաղ, բայց նրա զանգուածը աստիճանաբար աւելանալով՝ նրա մասերը դառնում են միշտ աւելի բազմաթիւ և աւելի որոշ: Չէ որ, ասում է Սպենսեր, նոյն երեւոյթը նկատելի է և մարդկային հասարակութեան մէջ. նա էլ արտայայտում է երկու միաժամանակ կատարուող շարժումները—ամբողջացում և զանազանաւորում (intégration, différenciation) *):

«Գրեթէ բոլորովին հոմոթէն, քանի դեռ փոքրիկ է, հասարակութիւնը աճելով ու ծաւալուելով՝ արտադրում է բաժանումներ ու ենթաբաժանումներ միշտ աւելի բազմաթիւ և աւելի շեշտուած: Եւ երբ զալիս է նրա կատարեալ հասունութեան շրջանը, նա սկսում է կազմալուծուել...

*) Տես «Մուրճ», յունուար 1905 թ.:

«Թէ մարդկային հասարակութեան և թէ անհատական օրգանիզմի մէջ, որքան աւելի է բարդանում կազմը, այնքան աւելի են բազմանում պաշտօնները, ֆունկցիաները: Ամենաստորին կարգի կենդանին չունի ոչ ստամոքս, ոչ շնչառութեան օրգաններ, ոչ անդամներ. նա կատարում է իր բոլոր պաշտօնները իր մարմնի բոլոր մասերով: Չկայ ֆիզիոլոգիական աշխատանքի բաժանում, ոչինչ է նոյնպէս մարմնի մասերի փոխադարձ կախումը:

«Բարձր կենդանու մէջ, ընդհակառակը, օրգանները բազմաթիւ են, պաշտօնները որոշուած, իրարու ստորադրուած, իրարից կախուած»:

Նման երեոյթներ և հասարակութեան մէջ: Նախական վայրենի մարդկային համայնքներում գրեթէ չկայ աշխատանքի բաժանում: Ամեն մի անդամ ինքն է զոհացնում իր կարիքները, նա և՛ որսորդ է, և՛ զինուոր-ազմիկ, և՛ իր տունն ու գործիքները շինող... Բայց ժամանակի ընթացքում համայնքը հետզհետէ զարգանալով՝ աշխատանքը բաժանուում է, մասնաւորուում, պաշտօնները բազմանում են ու որոշում:

Ուրիշ բազմաթիւ նմանութիւններ ևս. օրինակ, ջրային սիստեմը անհատական օրգանիզմում համապատասխանում է զինուորական կառավարութեանը՝ հասարակութեան մէջ: Արիւնատար անօթները համապատասխանում են ճանապարհներին ու երկաթուղիներին՝ բարձր քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ և այլն և այլն:

* *

Սպենսերը շատ յարձակումներ կրեց իր այդ «օրգանական թէօրիայի» աւիթով: Նրա սահմանած անալոգիաները մեծ մասամբ արհեստական են, կամայական: Թէօրիան ունի ընդարձակ գրականութիւն և շատ ուրիշ ականաւոր ներկայացուցիչներ, Շէֆլէ, Լիլիէնֆելդ, Վորմս և այլն: Ոմանք Սպենսերից աւելի հեռու են գնում և համարեա նոյնացնում են հասարական ու անհատական օրգանիզմները:

Շէֆլէ, որ մեռաւ գրեթէ Սպենսերի հետ միաժամանակ, գրել է մի ընդարձակ ու հեղինակաւոր աշխատութիւն «Հասարակական մարմնի կազմն ու կեանքը» քնորոշ վերնագրով (Bau und Leben des sozialen Körpers), ուր նա մանրամասնօրէն ներկայացնում է մարդկային հասարակութեան անատոմիան, ֆիզիոլոգիան և հոգեբանութիւնը:

Այդտեղ հասարակական այլ և այլ հաստատութիւնները նմանեցւում են անհատ-մարմնի օրգաններին, մարդիկ ու ապրանքները (աշխատանքի արդիւնքները) նմանեցնւում են հիւս-

ուածքներին, ընտանիքը՝ օրգանական բջիջին, մարդկային մկանները՝ հասարակութեան ուժին ու գեղարուեստին կայն:

Ո՛չ, յարատե ժողովրդականութիւն չունեցան և չէին կարող ունենալ անալոգիայի այդ փորձերը: Իրանք իսկ հեղինակները ի վերջոյ խոստովանեցին նրանց կամայական ու խախուտ լինելը:

Մարդկային հասարակութիւնը մի մարմին է, ի հարկէ, բայց նա նման չէ կենդանական մարմնին: Անասնութեան շարունակութիւնը լինելով հանդերձ՝ մարդկութիւնը ներկայացնում է իրանից մի տարբեր աշխարհ, իր տարբեր յատուկ արտայայտութիւններով:

Թէպէտեւ բարձր կենդանիների ու նոյնիսկ մարդու հոգեկան արտայայտութիւնները վերջին քննութեան մէջ վերածւում են զուտ կենսական, ֆիզիօլոգիական հակումներին, պրոտոպլազմի մութ, անորոշ գրգռներին, այնուամենայնիւ, մարդու հոգեկան աշխարհը այնքան մեծ բարդութիւն ունի, այնքան բնորոշ բովանդակութիւն, մարդկային հոգեկան արտայայտութիւնները այնքան հեռու են պրոտոպլազմի զուտ օրգանական պահանջներից, որ կարելի է ասել, թէ մոնէրից մինչև մարդը մի անանցանելի խորխորատ կայ, որ այդտեղ տարբերութիւնը լոկ քանակի ու աստիճանի մէջ չէ, այլ և որակի և էութեան մէջ:

Մարդկային հասարակութիւնը, ուրեմն, կենդանական մի պետութիւն չէ, այլ մի տեսակ գերօրգանիզմ (superorganisme): Եւ սոցիօլոգիան լոկ բիօլոգիայի ճիւղաւորութիւնը չէ, այլ մի նոր, բարձր գիտութիւն, գերօրգանիզմի գիտութիւնը:

Սպենսերը ևս չէ թագցնում, որ կայ «ծայրայեղ տարբերութիւն մի հասարակութեան և մի օրգանիզմի միջև»: Եւ ասում է՝ Լ'էնչու: «Կենդանու մասերը կազմում են մի կոնկրետ ամբողջութիւն, այն ինչ մարդկային հասարակութիւնը մի տարրորոշ, անջատ (discret) ամբողջութիւն է:»

Մի տեղ բաղադրիչ տարրերը շղթայուած են իրար, միւս տեղ—հասարակութեան մէջ—այդ տարրերը ցրուած են, ազատ: Կայ մի աւելի ցայտուն տարբերութիւն. կենդանու կամ մարդու մօտ, ասում է Սպենսեր, գիտակցութիւնը կենդրոնացած է մարմնի մի փոքրիկ մասի մէջ,—միւս մասերը ժօտաւորապէս զուրկ են նրանից: Մինչդեռ հասարակութեան մէջ նա տարածւած է ամեն տեղ...

«Ձի կարելի համեմատել հասարակական օրգանիզմը, որ ցրուած է, անհամաչափ և գիտակից իր բոլոր միաւորների մէջ, —չի կարելի համեմատել նրան անհատական օրգանիզմների

որեւէ տրպի հետ Միակ ընդհանուր կէտը, որ կայ նրանց մէջ, այդ այն է՝ որ կազմակերպութեան հիմնական սկզբունքները ընդհանուր են մէկին և միւսին:

Սպենսերի սովորաբար պայծառ միտքը դժուար կացութեան մէջ է դնում ընթերցողին իր այդ հակասական յայտնութիւններով: Նման, բայց և «ծայրայեղ տարբեր»... Զարմանում էք, ինչո՞ւ է նա այնքան երկար ծանրանում նմանութիւնների վրայ, ինչո՞ւ է երկու օրգանիզմի անալոգիան այնքան մեծ դեր խաղում սպենսերեան սոցիոլոգիայի մէջ:

*
*
*

Անալոգիայի փաստով յափշտակուած՝ անհատական օրգանիզմների նման, հասարակական օրգանիզմի մէջ ևս կայ արտաքին օրգանների մի սիստեմ, որը յարաբերութեան մէջ է դրսի հետ, պաշտպանուելու և յարձակուելու կոչումով՝ և կայ ներքին օրգանների մի սիստեմ, որը ապահովում է հասարակական մարմնի անդառուծիւնը:

Նայած թէ հրն է երկու սիստեմներից գերակշռողը՝ հասարակութիւնը կամ գլխաւորապէս զինուորական է հիմնուած բռնի գործակցութեան վրայ (Coopération forcée), կամ թէ գլխաւորապէս ինդուստրիական, հիմնուած կամաւոր գործակցութեան վրայ:

Էվոլիւցիան, որ Սպենսերի մօտ նոյնանում է առաջադիմութեան, «պրոգրէսի» հետ, գոյութեան կռիւը, բռնական ընտրութիւնը «առաջ են բերել նախ զինուորականութեան, միլիտարիզմի զարգացումը և կառավարութիւնները, բայց նրանք արդէն բերում են մեզ և պիտի բերեն միշտ աւելի ու աւելի, ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ, ինդուստրիալիզմի (ճարտարարուեստի) և լիբերալիզմի զարգացումը»՝ Լեբշինը Սպենսերի կարծիքով անբաժան կապուած է ինդուստրիայի առաջադիմութեան հետ:

Այս թէօրիան կազմում է կենտրոնը սպենսերական սոցիոլոգիայի: Նրանից բղիւղում են բոլոր միւս թէօրիաները, որ Սպենսեր տալիս է քաղաքական, տնտեսական, կրօնական, ընտանեկան էվոլիւցիայի մասին: Նա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս ճարտարարուեստի զարգացման շնորհիւ՝ քաղաքական էվոլիւցիան ձգտում է միշտ դէպի քաղաքական ազատութիւն, տնտեսական էվոլիւցիան՝ դէպի առևտրի ու աշխատանքի ազատութիւն, կրօնական էվոլիւցիան՝ դէպի խղճի ազատութիւն, ընտանիքի էվոլիւցիան՝ դէպի կանանց և երեխաների իրաւունքների ճանաչումն ու ազատութիւնը:

Միք. Յովհաննիսեանց